

# **El Concili de Trento**

## **Un estat de la qüestió**

Treball de fi de grau

Grau en Història

Facultat de Lletres

Universitat de Lleida

Alumne: Xavier Estopà Rey

Tutoria acadèmica: Dra. Maria José Vilalta

Departament d'Història de l'Art i Història Social

Juny 2020

## ÍNDIX

1. RESUM/RESUMEN/ABSTRACT
2. INTRODUCCIÓ.
3. PRINCIPALS PROPOSTES D'INTERPRETACIÓ DEL CONCILI TRIDENDÍ
  - 3.1. Hubert Jedin i la renovació de la historiografia tridentina
  - 3.2. Joseph Lortz, un paradigma eclesiàstic
  - 3.3. Jean Delumeau i la renovació d'*Annales*
  - 3.4. Heinrich Lutz, aproximació social i cultural
  - 3.5. Paolo Prodi i *Il paradigma tridentino*
  - 3.6. Giuseppe Alberigo i l'Escola de Bolonya
  - 3.7. John O'Malley i el Catolicisme Modern
4. EVOLUCIÓ I PERSPECTIVES EN RELACIÓ A LA HISTORIOGRAFIA SOBRE EL CONCILI DE TRENTO
5. BIBLIOGRAFIA

## 1. RESUM/RESUMEN/ABSTRACT

**Resum:** Aquest treball mostra l'evolució de les aproximacions historiogràfiques europees en relació al Concili de Trento, des de mitjans del segle XX fins a inicis del segle XXI. A partir de la renovació dels estudis del Concili per part de Hubert Jedin es va seguint l'evolució d'una sèrie d'autors i de les corresponents escoles o tendències historiogràfiques que representen. La selecció dels autors s'ha centrat en analitzar les aportacions d'alguns dels referents clàssics. Es tracta doncs, no d'un relat del Concili sinó de veure com ha evolucionat el seu tractament historiogràfic.

**Resumen:** Este trabajo muestra la evolución de las aproximaciones historiográficas europeas en relación al Concilio de Trento, desde mediados del siglo XX hasta inicios del siglo XXI. A partir de la renovación de los estudios del Concilio por parte de Hubert Jedin se va siguiendo la evolución de una serie de autores y de las correspondientes escuelas o tendencias historiográficas que representan. La selección de los autores se ha centrado en analizar las aportaciones de algunos de los referentes clásicos. Se trata pues, no de un relato del Concilio sino de ver cómo ha evolucionado su tratamiento historiográfico.

**Abstract:** This essay discusses the evolution of European historiographic approaches in relation to the Council of Trent, from the middle of the 20th century to the beginning of the 21st century. Since the renewal of the studies of the Council by Hubert Jedin, the evolution of many of authors and the corresponding historiographic schools or trends they represent is being followed. The selection of the authors, has focused on analysing the contributions of some of the classic references. It is a question, then, not of an account of the Council but of seeing how its historiographical treatment has evolved.

**Paraules clau:** Concili de Trento, Reforma, Reforma Catòlica, Contrareforma, Catolicisme Modern.

**Palabras clave:** Concilio de Trento, Reforma, Reforma Catolica, Contrarefoma, Catolicismo Moderno.

**Keywords:** Council of Trent, Reform, Catholic Reform, Counter-Reformation, Early Modern Catholicism.

## 2. INTRODUCCIÓ

El Concili de Trento ocupa un lloc peculiar en la Història Moderna per la multitud d'aspectes que compren –polític, religiós, social, econòmic i cultural–, per la seva situació pel que fa al procés de transformació social d'occident, amb l'escissió de la *Christianitas* i, fins i tot, pel lloc que cronològicament ocupa, en la frontissa del que s'ha acordat designar com “Edat Medieval” i “Edat Moderna.” No és estrany que hagi estat motiu d'interès per tot tipus de reflexions, des de les diverses ciències socials i especialment per la historiografia, vessant des de la qual s'ocupa aquest text.

En aquest treball s'analitza l'aportació d'autors clàssics en l'estudi del Tridentí, mostrant les seves principals inquietuds i motivacions intel·lectuals, així com les corrents historiogràfics a les quals pertanyen. S'ha posat especialment atenció als termes amb els quals l'època és designada –Reforma, Reforma Catòlica, Contrarreforma, Catolicisme Modern, Confessionalitat, Tridentinisme– ja que en l'estudi acadèmic la denominació no és baladí sinó que connota intencionalment el tipus d'aproximació, així com la relació amb les anteriors formes de denominació.

L'aportació dels diversos autors, com es veurà, mostra una evolució de l'estudi que, en un primer moment, prioritza aspectes parcials i, posteriorment, progressa envers una descripció més completa, on s'assumeix la complexitat i interacció de les diverses vessants que en formen part. Hi ha una faceta en la qual això es fa especialment evident, en l'evolució de la comprensió de la història de la religió –vessant pròpia d'un esdeveniment com un concili eclesial– que passa d'un tractament més confessional i condicionat per la pertinença de l'autor a un determinat credo, a un tractament més aconfessional, el que podríem resumir del pas d'un tractament eclesiàstic del Concili a un tractament de història del fenomen religiós, amb un tractament pròpiament historiogràfic.

Inevitablement s'ha de fer menció a les condicions en les quals s'ha realitzat el present treball, en el context de la pandèmia del Covid-19 i les dificultats inherents per accedir a les fonts bibliogràfiques que això ha comportat.

### 3. PRINCIPALS PROPOSTES D'INTERPRETACIÓ DEL CONCILI TRIDENDÍ:

#### 3.1. Hubert Jedin i la renovació de la historiografia tridentina

##### *Aproximació intel·lectual*

Si hi ha un autor que ha estat referent en l'estudi del Concili de Trento aquest ha estat Hubert Jedin (Grossbriesen, Silèsia, 1900 - Bonn, 1980). Prevere i especialista en història de l'Església, estudià teologia a les universitats de Breslau, Munic i Friburg, s'especialitzà en investigacions històriques a l'Arxiu Secret Vaticà (1926-30); fou professor d'història de l'Església a la Universitat de Breslavia (1930-33) i a Roma (1933-36), posteriorment a Breslavia fou l'arxiver de l'Arxidiòcesi (1936-39) i, a causa del convuls context de l'Europa del moment, romangué a Roma on exercí de bibliotecari del Camposanto Teutonico. A partir del 1949, fou professor d'Història de l'Església a la Facultat de Teologia catòlica de la Universitat de Bonn i director de les múltiples col·leccions que formen part del *Corpus Catholicorum della Görresgesellschaft*. La seva primera obra d'àmbit científic versà al voltant del concili tridentí – *Das Konzil von Trient* (Paderborn, 1926) –, posteriorment escriví obres al voltant de Cócleo, Luter, l'agustinisme i, uns anys més tard, els dos volums de la biografia *Girolamo Seripando* (Wurtzburgo, 1937), *Krisis und Abschluss des Trienter Konzils 1562/1563* (Munster, 1964), *Riforma catòlica o Controriforma?: Tentativo di chiarimento dei concetti con riflessioni sul Concilio di Trento* (Brescia, 1957), *Reformation, katholische Reform und Gegenreform* (Freiburg-Basel-Wien, 1967). La seva principal aportació la conformen els quatre volums de la *Das Konzil von Trient* (Darmstadt, 1949-1957). A més cal destacar els vint volums de la *Handbuch der Kirchengeschichte* (Freiburg, 1967) com a coordinador. El conjunt de la seva obra compta amb més de quaranta llibres i dos-cents cinquanta articles.

##### *Orientació historiogràfica*

Es pot situar dins la corrent d'estudis sobre política religiosa, de mitjans del segle XX, juntament amb autors com Ranke i Ludwing von Pastor. És considerat com un dels principals artífexs en la renovació dels estudis sobre l'Església, el Papat i la política derivada del Concili.<sup>1</sup> Per tant, tot i que la seva aproximació no es desentén de l'àmbit

---

<sup>1</sup> “En este punto comenzó su labor Hubert Jedin; sus numerosos estudios y, sobre todo, los cuatro volúmenes de su *Historia del Concilio de Trento* [1949-1975, 487] elevaron la interpretación católica de la historia de los papas a un nuevo nivel, que no será tan rápidamente superado. La

teològic – entén l'estudi de l'Església dins d'aquest marc –, simultàniament, realitza una tasca intel·lectual compatible amb el debat historiogràfic extraeclesial, per raó de la seva aproximació fonamentalment política (Jedin 1966: 27). En aquest sentit, ell mateix resulta explícit en el seu plantejament, en la introducció al *Manual de la Historia de la Iglesia* (Jedin 1966: 27), caracteritza la seva aproximació historiogràfica com a renovació en el camp de l'estudi de la història de l'Església, en termes d'exigència metodològica científica i, al mateix temps, es desvincula explícitament d'altres plantejaments historiogràfics com el materialisme històric o el positivisme. La seva anàlisi va precedida de la formulació explícita dels interrogants historiogràfics a resoldre, i de la metodologia de la qual se servirà.

### *Principals interrogants historiogràfics*

La primera circumstància que Jedin apunta i cal tenir present és la contextualització del Concili en la línia de continuïtat que uneix, segons el seu parer, la reforma hereva de l'època baix medieval i l'esperit de la Contrareforma que pròpiament es desenvoluparia amb Gregori XV, seixanta anys després de la clausura del Concili (Tejada 2010: 129). Aquesta constatació explica una de les principals claus interpretatives al Concili: la complementarietat i unitat entre l'anomenada "Reforma Catòlica" i "la Contrareforma." No és un tema menor tant pel que fa als plantejaments anteriors que no acabaven de satisfer –les diverses denominacions proposades feien evident les sensibilitats en funció de la geografia europea (Rojas 2007: 205-208)– com pel que fa a la influència posterior, en la qual aquest plantejament esdevindrà el referent durant molt de temps. D'aquesta manera Trento queda com un moment frontissa d'un procés endegat amb molta anterioritat –Reforma Catòlica– i que, sense representar un trencament respecte el moment anterior i davant l'emergència del protestantisme, pren un caire més doctrinal i combatiu. Les característiques que Jedin estableix pel primer moment les podríem resumir en: una reacció a la decadència de la mateixa institució catòlica amb el protagonisme de renovades i noves ordes religioses, l'acció apostòlica (entre els països de tradició catòlica, així com les regions sense cristianitzar), la renovació ciència teològica (a partir del Humanisme i l'escolàstica), la millora intel·lectual del clergat, la

---

concepción de Jedin conecta el énfasis tradicional en la continuidad de la institución con una mayor consideración de los aspectos relacionados con la reforma católica (que encuentran ya tratamiento en sus primeros trabajos, por ejemplo en la biografía de Seripando [490])." (Cantera Montenegro 2012: 263)

reforma d'estructures eclesiàstiques i la incidència en l'educació catòlica de la joventut. En el segon moment, de reacció al protestantisme, s'hi constata: la tendència apologètica per part de les facultats de teologia, la reforma de la Inquisició romana, l'establiment de l'Índex de llibres prohibits, la condemna explícita de les tesis protestants, l'acceleració de l'acció reformadora catòlica, l'exigència de residència dels bisbes en els seus respectius bisbats, les manifestacions eucarístiques populars i el culte als sants (Rojas 2007: 213-216).

Un altre element important en l'aproximació jedeniana és l'anàlisi dels elements pre-conciliars i, de forma especial, el tema dels avatars que condicionaren la tria de la localització de Trento com el lloc de desenvolupament del Concili. El que es pretén es subratllar la importància del context polític per entendre el funcionament de l'assemblea, fruit especialment de la tensió entre el Papat i l'Emperador, però també les corresponents influències de França (Francesc I) que recelava de l'augment del poder imperial, d'Anglaterra que temia la unitat dels països de signe catòlic. De fet, Trento escenifica el compromís no plàcid entre l'Emperador, i el Papat que, després, s'anirà repetint en diversos episodis, des del trasllat momentani de la seu del Concili a Bolonya, la frustrada intervenció dels legats protestants o el format de les sessions que, recollint la inquietud imperial d'un Concili de reforma interna i la inquietud papal d'un establiment de la doctrina, esdevingueren sessions "mixtes", on un i altre aspecte serien tractats simultàniament. Dins de les inquietuds jedenianes, cal també subratllar les influències de tendències anteriors però plenament vigents en el moment de la celebració de Concili, com és el temor del Papat a les tendències conciliaristes –la pretensió d'una situació de superioritat efectiva de l'assemblea conciliar per sobre de la institució papal– que ja s'havia fet present en els concilis de Constança, Basilea i el Laterà V (Jedin 1972: 346). Aquest element explicaria moltes de les estratègies desplegades pel Papat, tant pel que fa al reiterat retard en la convocatòria del Concili com en el transcurs del seu desenvolupament. Així, s'evidencia la peculiar situació del Concili tridentí, en la cruïlla d'una Església que es comença a revestir de la fisonomia pròpia de la modernitat, però encara es troba arrelada als condicionaments i dilemes propis del pensament baix medieval.

### 3.2. Joseph Lortz, un paradigma eclesiàstic

#### *Aproximació intel·lectual*

Joseph Lortz (Grevenmacher, Luxemburg, 1887 – Luxemburg, 1975) estudià a les universitats Gregoriana (Roma) i de Fribourg, fou ordenat sacerdot el 1913. En la seva orientació intel·lectual, hi influí l'historiador de l'Església i de la Reforma, Heinrich Schrörs. Cal destacar, per la seva relació amb els estudis de la Reforma, la seva tasca d'editor del *Corpus Catholicorum serie*. Treballà en el Collegium Hosianum Braunsberg (Polònia) i fou catedràtic d'història a la Universidad de Münster i Magúncia.

Com a historiador de l'Església i amb especial preocupació pel tema de Reforma cal destacar, entre les seves obres: *Die Reformation* (Münster, 1947), *Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung* (Münster, 1949), *Die Reformation in Deutschland* (Freiburg, 1949) i *Kleine Reformationsgeschichte* (Freiburg, 1971).

#### *Orientació historiogràfica*

L'obra de Joseph Lortz pertany a l'àmbit de la història eclesiàstica, ja que entén la història de l'Església dins l'àmbit de la teologia. En les seves explicacions introductòries, on exposa la seva orientació historiogràfica, fa equilibris entre la condició científica de l'estudi històric i la seva condició teològica. En aquest sentit, la seva aproximació “des del pensament” –subtítol que acompanya la seva *Història de l'Església* (1949)– és des de la doctrina i teologia catòliques.<sup>2</sup> És contemporani de Jedin però representa una aproximació anterior, aliena a la renovació que Jedin representà per a la història de l'Església, amb una perspectiva que se situa des de la institució eclesial i amb un discurs que, d'alguna manera, pressuposa la pertinença del lector a la institució.<sup>3</sup>

---

<sup>2</sup> “La tarea de la historiografía es exponer este todo vivo, superando críticamente los hechos. Para comprender la historia es preciso abordarla pensando; esto es, captarla «en la perspectiva de la historia del pensamiento.»”(Lortz 1982: 4)

<sup>3</sup> Aquest tret es fa especialment evident en les referències i judicis a d'altres confessions cristianes: “Hemos visto que la diferencia existente entre la doctrina católica y la doctrina reformadora se caracteriza formalmente por la marcada tendencia de ésta a minusvalorar el aspecto óntico y estático y a destacar, en cambio, el aspecto personal y dinámico. El contenido de la doctrina reformadora puede resumirse en los siguientes puntos: 1) unilateralidad en las fuentes de la fe (sólo la Escritura); 2) unilateralidad en la determinación del proceso salvífico: sólo Dios (*sola fide*), el hombre no es más que un pecador, y, en consecuencia, 3) un falso concepto espiritualista y subjetivista de Iglesia, en el sentido antes indicado.” (Lortz 1982:211)



### *Principals interrogants historiogràfics*

Els interrogants tenen el marc específic eclesial que no exclou el relat dels esdeveniments a un nivell polític però que, constantment, es veuen condicionats per la inquietud o aproximació de fons en relació a l'èxit del moviment reformador en tant que aproximació a l'ideal religiós catòlic. En aquest sentit, cal parlar d'una visió essencialista o ontològica de l'Església Catòlica i, per tant, en el fons els moviments històrics són sotmesos al judici d'allò que, se suposa, ha aproximat o ha allunyat d'aquesta identitat prèvia de la institució catòlica.<sup>4</sup>

De fet, un dels èxits que Lortz atribueix al Concili, en el context d'una consideració general d'insuficiència, és el d'haver construït l'edifici eclesiològic necessari entorn del Papat que surt reforçat i li dona les eines necessàries per a la reforma de l'Església. El que, implícitament, suposa una mena de "teleologia", és a dir, l'Església assoleix una fisonomia que se li suposa pròpia –fer del resultat dels esdeveniments, un l'argument d'autoritat– i la convicció que no hi podia haver reforma de l'Església sense la intervenció del Papat. D'ací que gran part del discurs doni voltes a la condició moral i capacitat de govern vaticanes, fent referències a un Papat que, constantment, es sotmès a judici en funció de les seves actituds principesques, de la seva austeritat, del desig real de reformes i de la capacitat de govern. I, en el fons, la idea que, si es va arribar a una escissió del cos eclesial, fou perquè, segons Lortz, forces alienes a l'Església –la propagació del Humanisme i el Renaixement en la jerarquia–, l'acumulació d'interessos de la cúria i el Papat, impediren la reforma quan n'era el moment. Per altra banda, la Reforma protestant, en generar la resposta contrareformadora a partir de Trento, esdevindria un estímul per a l'acceleració i radicalitat de la reforma endegada amb anterioritat.

La renovació de les estructures eclesials a partir de les iniciatives de classes populars i els religiosos –l'anomenada renovació a partir de la base– no és menystinguda, especialment quan es refereix a les noves ordres religioses i a la Companyia de Jesús però, finalment, són considerades insuficients sense la intervenció del Papat.

---

<sup>4</sup> "La amenaza de ruina era inminente, y el impulso vital católico reaccionó. En el Concilio de Trento este efecto recíproco es palpable (...) Dicho impulso vital no es, en el fondo, más que la fuerza de la santidad interior de la Iglesia, que ésta no puede perder; es el auténtico suelo nutricio de toda renovación eclesial, el supuesto por antonomasia de su nacimiento y eficiencia. Como en todos los momentos cruciales de la historia de la Iglesia, también ahora esta fuerza se manifestó en una acentuación nueva y más poderosa de la ascética. Frente al proceso de mundanización se reaccionó con nuevas exigencias y realizaciones de mayor perfección." (Lortz 1982: 171)

En quant a la relació entre Reforma Catòlica i Contrareforma, semblantment a Jedin, Lortz hi veu una íntima connexió. Trento seria pròpiament el moviment d'inici de la Contrareforma amb arrels i impuls a la Reforma Catòlica que, tot i endegada anteriorment, conviuria amb un format diferent amb la Contrareforma. En aquest punt l'autor caracteritza la Contrareforma amb l'accent de confrontació que li és pròpia, i esmenta i valora en aquest context la reactivació de la Inquisició Romana amb un judici matisat, valorant algun aspectes i lamentant d'altres, sobretot a causa del que considera excessos i accions desafortunades. Tot i la convergència amb Jedin respecte aquesta unitat dels dos moments –Reforma Catòlica i Contrareforma– el criteri de discerniment és diferent ja que, en el cas de Lortz, la preocupació se centra principalment en la “desmundanització” de la institució eclesial. Per Jedin, des d'una perspectiva de política internacional, les dues vessants –la política i la religiosa– són dos elements en relació, ja que es parteix del règim de *la Christianitas* on no és possible una clara delimitació, encara menys si ens referim a institucions de caire tan marcadament polític com el Papat. Lortz, d'una banda, valora la tasca de cohesió social de la jerarquia catòlica, el manteniment i defensa de la cristiandat, però, d'altra banda, lamenta la contradicció que representa aquest paper de caire polític amb la condició pastoral que hauria de caracteritzar la jerarquia catòlica (Lortz 1982:172). Lortz exposa el cas de l'Església Catòlica Alemanya, valora les aportacions a nivell d'espiritualitat, però, finalment, considera que es va veure fagocitada per la vessant més política, deixant de banda les arrels més espirituals i religioses.

La temàtica del retard en la convocatòria del Concili, és un altre dels temes que preocupa Lortz, en aquest sentit esmenta el temor de la jerarquia catòlica a un possible rebrot del Conciliarisme però també ho atribueix a una manca de maduresa en la formulació doctrinal dels conceptes i als interessos particulars de la cúria romana.

### 3.3. Jean Delumeau i la renovació d'*Annales*

#### *Aproximació intel·lectual*

Jean Delumeau (Nantes, França, 1923 – Brest, 2020), deixeble de Fernand Braudel, féu el doctorat sobre la vida social i econòmica de Roma a mitjan segle XVI. Fou contemporani de Lucien Febvre i participà en la regeneració historiogràfica proposada per l'escola d'*Annales*, també en el camp de la història de les mentalitats. El 1975 ingressà al Collège de France com a catedràtic d'història de les mentalitats religioses, on hi va romandre fins a la seva jubilació, el 1994. Obres cabdals de la seva trajectòria foren *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*. (París, 1971) –a partir de la qual comentem el seu punt de vista sobre el concili tridentí–, *Le cas Luther* (París, 1983), *Le Pêché et la peur: Le culpabilisation en Occident* (París, 1983), *Une histoire du paradis* (París, 1992), *La Réforme* (París, 1994), *La Peur en Occident* (París, 1996), *Histoire Artistique de L'Europe. la Renaissance* (París, 1996), *La Civilisation de la Renaissance* (París, 1999) i *Le mystère Campanella* (París, 2008). El seu últim llibre, *L'avenir de Dieu* (París, 2015), un assaig de caire biogràfic, clarifica la relació entre les seves principals inquietuds, la historiogràfica i el seu arrelament religiós catòlic. I és que Delumeau pertany a aquella generació de pensadors creients que, de forma ben distinta, quedaren colpits per l'impacte de la Segona Guerra Mundial i pel Concili Vaticà II, d'ací la seva anàlisi eclesial de llibres com *Le christianisme va-t-il mourir?* (París, 1977) o *Guetter l'aurore. Un christianisme pour demain* (París, 2003). Com a intel·lectual catòlic, reflexionà críticament i es posicionà respecte temes com la descentralització jeràrquica, el celibat sacerdotal, els avenços ecumènics o la situació de la dona en l'Església (Louzao: 2020).

#### *Orientació historiogràfica*

És un dels responsables de donar una nova embranzida a l'estudi de la història religiosa de les acaballes de l'Edat Mitjana i l'inici de l'Edat Moderna, des de la perspectiva de la història de les mentalitats que sorgí la dècada dels seixanta del segle passat. El fet que creés en el 1974 la càtedra de «Història de las mentalitats religioses en l'Occident modern» al Collège de France, és força definitori de les seves principals inquietuds, tant pel que fa als dilemes intel·lectuals –mentalitats religioses– com al context espacio-temporal del seu estudi (l'Occident modern). La seva obra no dubta en recórrer a l'ajut de la psicologia, la sociologia, l'antropologia i la literatura en la reconstrucció de les realitats passades i, àdhuc, de la política. Pretén una aproximació a la totalitat de la

societat, com a voltes explicita clarament, de les elits a les classes populars, així com els diversos mecanismes amb els quals es contraposen o conviuen. I, en aquest sentit, desmuntà, en part, els mites d'una societat medieval, totalment cristianitzada.

### *Principals interrogants historiogràfics*

L'aproximació de Delumeau al Concili té per clau interpretativa la problemàtica religiosa, concretament el procés de cristianització de la societat europea, partint de la ja citada tesi d'una cristianització d'Europa de finals de l'Edat Mitjana i inicis de la Moderna.<sup>5</sup>

Això no significa que no s'interrogui sobre qüestions de vessants més relacionades amb la política com, per exemple, el constant aplaçament de la celebració del Concili o la importància de la seva localització en el panorama geo-polític europeu. Però, fins i tot quan entra en aquests camps, fa esment de com aquestes qüestions tenien un rerefons en la concepció mental i religiosa dels actors que hi intervenien. Per això, en la seva anàlisi, revesteix d'especial importància la descripció dels moments pre-conciliars, perquè és a partir d'aquests que dona raó tant del desenvolupament del Concili com del mateix sorgiment del protestantisme. En aquest sentit, s'ha de parlar d'un argumentari que mostra una visió molt unificada de la problemàtica social de fons. En altres paraules, Delumeau fa veure com les diverses reformes –la protestant i la catòlica– amb els seus accents i condicionaments peculiars, responen a inquietuds i necessitats que, de vegades, són exactament les mateixes i, en d'altres casos, són molt similars:

“En tales condiciones, ambas reformas, la de Lutero y la de Roma, han de ser consideradas como dos procesos aparentemente opuestos, pero cuyos objetivos convergían finalmente en un mismo intento de cristianización de las masas y espiritualización del sentimiento religioso.” (Delumeau 1973: 198)

I entén, doncs, tant el sorgiment del protestantisme com la reacció catòlica, com fruit de la percepció general de la degeneració i insuficiència de la resposta religiosa del catolicisme a les inquietuds de la població europea. En aquest sentit, s'interessa per fer evident com personatges que desenvoluparan papers oposats –Luter, Bérulle, Erasme, Ignasi de Loiola, Giovanni –Pietro Caraffa (Pau IV) o Saolet– participaren d'un mateix

---

<sup>5</sup> “Sí, muchas más, porque en *Le catholicisme entre Luther et Voltaire* yo defendía la tesis, quizás algo sorprendente en la época, de que la cristianización de Europa es más reciente de lo que se creía. Y esto es algo que no convenció a muchos colegas.” (Narbona 2017: 473).

ambient espiritual, l'anomenada *Devotio Moderna*, una espiritualitat que incidia en la introspecció i la responsabilitat personal. Al mateix temps, evidencia els contrastos entre la resposta protestant i la catòlica, com la primera pren la iniciativa i com la segona, en darrer terme, necessita de l'estímul de la crisi oberta pel protestantisme per, finalment, convocar el Concili. En aquest punt, fa menció de l'anàlisi de Jedin, explicant el perquè de la resposta protestant a partir del nivell cultural de la societat alemanya –de la seva burgesia i intel·lectualitat– que era més conscient del contrast entre l'ideal evangèlic i la realitat institucional catòlica (Delumeau 1973: 5).

Continuant amb la descripció d'aquesta situació pre-conciliar, destaca les insuficiències del cos pastoral pre-tridentí (moralitat de la jerarquia, absentisme, manca de consciència de l'episcopat); les mancances d'una religiositat cristiana d'elits clericals, però amb mínima incidència en la població, especialment, en la població rural; la difusió general d'una mentalitat màgica i supersticiosa (mentalitat animista); la condició “folklòrica” del cristianisme que, sota pràctiques aparentment cristianes, amagava un contingut pagà; el renaixement de concepcions maniqueïstes (el que inclou els binomis sacerdot-mag, Déu-diable, religió-bruixeria), entre d'altres. En referència a tot aquest ventall de circumstàncies, tant el cristianisme protestant com el catòlic, van respondre amb un intent de socialització del cristianisme, amb un increment tant de la predicació com de la catequesi (Delumeau 1973: 244). Per part catòlica, s'ha de parlar d'una embranzida de la difusió del llibre religiós i, especialment, l'adoctrinament de la població a partir del Catecisme Tridentí, la generalització de les missions populars i l'obligació de la predicació per part dels clergues, que, implícitament, exigia de la millora de la seva formació, estipulada pel Concili. De manera que, resultat de tot plegat, al mateix temps que augmenta la instrucció del poble, també es genera un nou model de prevere més instruït però també més clericalitzat:

“Efectivamente, la necesidad religiosa de la población era muy distinta según las ciudades o provincias. Es importante constatar que incluso las poblaciones de más toscas costumbres y creencias pedían un sacerdote de nueva mentalidad junto al cual esperaban sentirse seguras: querían un pastor distinto a ellas que les sirviera de modelo.” (Delumeau, 1973: 222)

El que proposa ací l'autor, doncs, és que calia promoure una transformació no només del model del prevere, sinó un canvi de percepció i consciència en la ciutadania. Delumaeu

vincula aquests dos processos a d'altres com la centralització del poder papal, l'augment d'autoritat dels bisbes respecte els seus preveres, la clarificació de la tasca pastoral del bisbe, així com l'augment de la formació dels preveres. En conclusió, una institució eclesial en construcció del paradigma religiós modern (Delumeau 1973: 234).

### **3.4. Heinrich Lutz, aproximació social i cultural**

#### *Aproximació intel·lectual*

Heinrich Lutz (Wolfratshausen, Alemanya 1922 – Abadía de Zwettl, Austria 1986), professor d'Història Moderna a la Universitat de Viena, s'especialitzà en la història de les idees i de les mentalitats. Fou director de l'institut Deutsche Reichstagsakten (Documents de les Dietes Imperials) per a l'època de Carles V, recuperà aquest projecte iniciat el segle XIX, i n'impulsà de semblants en relació als governs de Ferran I, Maximilià II i Rodolf II. Entre la seva bibliografia hi destaquen *Conrad Peutinger: Beiträge zu einer politischen* (Augsburg, 1958), *Universele wereldgeschiedenis: Van de reformatie tot de revolutie*. (La Haia, 1976), *Reformation und Gegenreformation* (Munic, 1979), *Politik, Kultur und Religion im Werdenprozess der frühen Neuzeit: Aufsätze und Vorträge* (Klagenfurt, 1982), *Aus der Lutherforschung: drei Vorträge* (Munic, 1983), *Zwischen Habsburg und Preußen: Deutschland 1815-1866* (Munic, 1985).

#### *Orientació historiogràfica*

Tal i com s'ha comentat amb anterioritat, Lutz forma part del corrent la historiogràfic preocupat pel paper de la cultura, en la línia d'autors com Michel Vovelle (Cantera 2012: 333). En coherència amb la metodologia d'*Annales*, l'autor proposa una perspectiva d'anàlisi interdisciplinar per caracteritzar l'època a partir de registres sobre la demografia, la relació entre les diverses classes socials i la seva situació socio-econòmica, sense perdre de vista l'aproximació a partir de la cultura i els corrents de pensament. Així, doncs, es fa ressò de la influència de moviments de pensament com l'Humanisme, així com les conseqüències que aquests tingueren en les decisions dels grups i dels individus.

#### *Principals interrogants historiogràfics*

La clau interpretativa des de la qual Lutz s'acosta al Concili de Trento és la producció de coordenades d'ententiment-històric-universals (Lutz 2001: 20), tal i com ell ho anomena. Això significa que exposa un context interpretatiu que unifica els diversos

aspectes (demografia, política, economia, entre d'altres) sota el focus sociocultural que, si bé, considera important per a l'anàlisi de qualsevol període, en subratlla la importància en els temps de la Reforma i la Contrareforma. En el fons, expressa que no n'hi ha prou amb una teoria historiogràfica que expliqui i doni raonabilitat als esdeveniments –un aparell teòric– sinó que també cal tenir present, per entendre profundament els esdeveniments, quines categories socio-culturals classifiquen els grups i els individus implicats. Exemple d'això, serà el fet que es faci ressò de la categoria la *Christianitas* utilitzada pels contemporanis de l'època, de contingut molt més ric i ideològic respecte, per exemple, allò que nosaltres entenem per Europa. D'ací que doni importància a les influències ideològiques com l'Humanisme o que es refereixi a la confessionalitat de l'època com aquell moment en què la cristiandat deixa de ser tal –entesa com a totalitat– per esdevenir relativa a la confessionalitat, tant pel que fa a realitats estatals com respecte a la mateixa Església que, d'ara en endavant, serà “la catòlica” i es definirà com a tal, enfront la protestant. En aquest sentit, cal destacar el relleu que l'autor dona a la categoria “religiosa” en tant que part important d'allò que encara identifica a la societat europea i que posiciona d'una determinada manera davant la societat:

“Para poder acercarse a las pautas específicas de conflicto y a las formas de desarrollarse de los mismos en este período confesional, se hace recomendable la consideración de un tercer principio ordenador junto a los de espacio y tiempo. Podríamos denominarlo *estatus sociocultural* de los individuos o de los grupos.” (Lutz 2001: 23)

Aquesta perspectiva permet comprendre millor el tractament que proposa, per posar un exemple, d'un personatge tan singular com l'Emperador Carles. Figura aquesta de reiterada presència en els estudis sobre Trento, donada la seva rellevància pel desenvolupament del Concili, Lutz el caracteritza, més enllà de les lectures polítiques o de motivacions purament religioses, com un monarca amb un sentiment de responsabilitat respecte el Concili –en tant que representant civil de la cristiandat– i, al mateix temps, no exclou els interessos purament estratègics que pogués tenir en funció de la unitat política imperial.<sup>6</sup>

No és estrany, doncs, que Lutz, en la crítica a aproximacions com la de Jedin, tot i reconèixer-li el valor, qüestioni la capacitat per a explicar el desenvolupament dels corrents socials i culturals que cristal·litzaren en la Reforma luterana. Sobretot, a causa

---

<sup>6</sup> En aquest sentit coincideix amb la visió de H. Jedin (Lutz, 2001:252).

de la unilateralitat de l'anàlisi jedeniana –d'arrel fonamentalment política– i per les possibilitats d'establir, com a clau d'interpretació, la continuïtat entre Reforma Catòlica i Contrareforma (Lutz 2001: 265).

De fet, la caracterització de l'època per part de Lutz se situa en aquestes altres categories, és a dir, és una interpretació que parteix molt més del desenvolupament de la Reforma Luterana –sense que per això oblidi l'anàlisi, de clau també cultural i social, del Concili i la Contrareforma– i exposa l'evolució del pensament, sobretot a partir de l'influx humanista. A partir d'aquestes categories, raona el procés de la societat centre-europea que parteix d'una primera reflexió, de caire més abstracte, sobre la vivència del cristianisme fins arribar, finalment, a la crítica directa a l'Església Catòlica. És a dir, en el retret a la institució catòlica hi ha un salt qualitatiu que desplaça la crítica per raons importants però circumstancials (discussions teològiques i costums), al qüestionament de la mateixa estructura de l'Església Catòlica, portant la situació, així, a un escenari pràcticament irreconciliable. Al darrera s'hi entreveu la discussió no resolta en etapes pretèrites respecte el paper del Papat i el concili (conciliarisme) i, també, el camí que el pensament civil ha anat fent al marge de la institució eclesiàstica (Lutz 2001: 36). D'ací que Lutz, tot i no ignorar els intents reformadors anteriors i des d'una gran prudència, interpreti el context del Concili com fonamentalment contrareformista, és a dir, com a resposta a la Reforma, primer pas del procés post-conciliar de centralització romana, enduriment de les estructures i subratllat de la vessant sacramental.

Pel que fa a les reformes pre-tridentines, al parer de Lutz, foren insuficients perquè venien de la base i no comptaven amb l'aval de la cúpula catòlica que, constantment, les frustrava o, si es desenvolupaven en el context papal, quedaven inoperants per l'acció de la cúria o els mateixos interessos particulars del Papat (nepotisme).

Un darrer punt a subratllar és la interpretació de Lutz –a partir d'autors com Cochrane, Bossy i Schilling– sobre la contribució que els respectius moviments reformadors aportaren a la construcció de la modernitat, tant pel que fa a la política, amb la configuració dels dos models d'Estat modern (relació esglésies-estats), com al desenvolupament de les respectives ètiques, mentalitats i costums. Configurant així realitats socialment significatives, com el cas del matrimoni, amb accents diferents, en el cas del luteranisme d'arrel més igualitària, en el cas del catòlic no tant.



### 3.5. Paolo Prodi i *Il paradigma tridentino*

#### *Aproximació intel·lectual*

Paolo Prodi (Scandiano, Itàlia, 1932 – Bolonya, 2016), es va llicenciar el 1954 en Ciències Polítiques a la Universitat Cattolica del Sacro Cuore (Milà). Des del principi del seu itinerari intel·lectual, sentí inquietud per la història de l'Església i amb especial atenció pel període post-tridentí. Fou deixeble i col·laborador d'Hubert Jedin i, en línies generals coincideixen, però Prodi és un intel·lectual creatiu i amb plantejaments propis. Altres personalitats rellevants que influïren en el seu itinerari intel·lectual foren Dossetti, Cantimori i Alberigo. Del 1957 al 1958, romangué a Bonn on treballà en l'edició de l'epistolari de Carles Borromeu i feu el primer volum de la biografia del cardenal Gabriele Paleotti. El 1968 va obtenir la plaça de professor ordinari de història moderna en la Facultat de Magisteri de la Universitat de Bolonya, de la qual serà escollit degà l'any següent. Durant el 1971 treballà a la guia del *Ufficio Studi* del Ministeri d'Educació, del 1972 al 1977 exercí com a professor d'Història Moderna i fou el rector de la Libera Università di Trento. Juntament Hubert Jedin, el 1973, fundà l'Institut ítalo-alemany de Trento i en fou el director fins al 1977. Del 1977 al 1980, ocupà la càtedra d'Història Moderna de la Universitat La Sapienza de Roma on, després d'una estada de tres anys a Bolonya, hi tornaria com a degà de la Facultat de Lletres i Filosofia. Fou membre de l'Associació de cultura i política *Il Mulino*. En la darrera dècada de la seva vida, rebé diversos reconeixements acadèmics i es dedicà un temps a la política.

#### *Orientació historiogràfica*

El fet que ell mateix es defineixi com a deixeble de H. Jedin ja dona una lectura de la seva orientació historiogràfica i, de fet, l'igual que Jedin mostra una important vessant d'anàlisi política dels esdeveniments i ofereix alguns diagnòstics coincidents. De totes formes, l'obra de Prodi se centra més en el paper que l'Església Catòlica tingué en la construcció de la modernitat. Podríem dir que, si bé una de les grans aportacions de Jedin ha estat distanciar-se de la concepció de la història eclesiàstica i de posicions maniquees a l'hora d'analitzar el Concili, en Prodi això ja es dona per suposat i ofereix una anàlisi amb conceptes nous i, a partir de l'anàlisi de les corrents de pensament, repensa el lloc del Concili en el context de la modernitat (García 2013: 5).

### *Principals interrogants historiogràfics*

La clau de lectura del Concili de Trento parteix de la contextualització de l'Església en la modernitat, així com les característiques que, a partir de Trento, l'Església desenvolupà en coherència amb el context històric. A un nivell d'anàlisi intraeclesial –respecte l'Església en sí mateixa– Prodi concep l'Església Catòlica orgànicament, és a dir, amb una influència mútua de les diverses parts que la formen, especialment pel que fa a la relació entre la jerarquia i la comunitat cristiana. Aquesta afirmació respon a la tendència a escindir el cos eclesial entre la jerarquia i el laïcat o els religiosos, com si es tractés de compartiments estancs on no hi hagués cap mena d'interacció o condicionament.

Trento, contràriament a les tesis que el defineixen com un inici d'era, esdevindria per Prodi el punt culminant de la crisi medieval que obre el pas a la modernitat (Prodi 2010: 15). És a dir, Trento i la Reforma no consistirien, fonamentalment, en la necessitat de regeneració o transformació d'unes estructures desgastades i caduques. Tot el contrari, tant el fenomen luterà com el catòlic, serien els símptomes del naixement d'un nou model social i, juntament amb aquest, el d'una nova concepció del ciutadà respecte a l'Estat i a la transcendència. En aquest sentit, Prodi no entén el procés de la modernitat com quelcom vinculat a la secularització de la societat que s'aniria alliberant del jou eclesiàstic, sinó que considera que el que se cerca i, de fet, així ho argumenta, és un nou tipus de relació tant amb la transcendència com amb les institucions. Això significa, i és important per entendre el paper del Concili en tot aquest procés, que l'Església és un dels factors impulsors de modernitat, lluny d'entrar-hi en competència o oposició. Així, doncs, Prodi, dibuixa una convergència entre les transformacions que la societat patia tant en matèria de pensament com d'espiritualitat i les mesures empreses pel Concili: el culte als sants, l'exclusió del miracle de l'ordre d'allò natural, la delimitació del sagrat a espais concrets (sagramentals) i la seva vinculació a signes palpables com l'Eucaristia, etc. Aquestes mesures esdevindrien, per una banda, una lluita contra la superstició i l'heretgia i, per altra banda, una defensa de la racionalitat de l'ésser humà. En el mateix sentit, es podrien interpretar qüestions doctrinals com la qualificació positiva de les obres per a la salvació, ja que recolzen la capacitat de l'ésser humà per generar una realitat social viable. En aquest context ofereix una visió alternativa a l'habitual pel que fa a la persecució que el Catolicisme exercí envers l'heretgia i la superstició. No menysté ni legitima la vessant repressiva d'institucions com la Inquisició, però sí mostra la coherència interna amb la concepció racionalista de la modernitat, enfrontada a la irracionalitat. Mesures com la

normativització de la fe a partir d'instruments com el Catecisme i l'establiment d'una traducció oficial de la Bíblia, s'haurien d'interpretar en el mateix sentit.

Respecte a la relació entre les diverses confessions cristianes i l'Estat, s'obre una etapa nova, coherent amb les distincions que en l'àmbit de l'espiritualitat i pensament hem vist. Sorgirien les dues fórmules de relació amb l'Estat –la protestant i la catòlica– la protestant amb una identificació amb el poder civil i la catòlica, donada la seva peculiar idiosincràsia que inclou l'autonomia respecte el poder civil, esdevindria més complexa i complicada. En aquest sentit, Prodi crida l'atenció sobre la fase conclusiva de l'esdeveniment tridentí, on s'explicita la claudicació del Papat a les pretensions de poder de l'Estat sobre el poder secular (Prodi 2010: 63), obrint així l'etapa dels concordats. Aquest tret resulta especialment important si es té present que, en cap moment, es pretén preservar la identitat catòlica amb un esquema horitzontal, a partir, per exemple, de la comunió episcopal i diocesana, sinó que la relació és entre Estat Vaticà i els estats seculars. Església Catòlica i estats seculars, doncs, adoptaran una fisonomia de tipus absolutista i centralitzadora. En el nou marc confessional –on l'Església s'ha d'explicitar com “la Catòlica”– el catolicisme s'organitza al voltant de la condició estatal del Vaticà, un Estat amb una estructuració monàrquica i piramidal. El domini del catolicisme sobre els estats que li són lleials, d'ara en endavant, es concretarà a partir dels concordats però, també, a partir de la dependència de les consciències a una objectivació de la moral –paral·lelament al moralisme de clau protestant– i l'actualització d'un dret eclesiàstic paral·lel al civil. En la línia de l'exposat fins ara, Prodi argumenta el reforçament de la naturalesa clerical de la confessionalitat catòlica i, conseqüentment, el naixement de la noció de “fidel” que evoca, simultàniament, una pertinença a la confessionalitat catòlica i un rol diferenciat d'aquell qui pertany a l'estament clerical.

Pel que fa a la qüestió de la consideració de “la Reforma”, “la Reforma Catòlica” i la dita “Contrareforma”, Prodi desplaça l'accent d'una mena d'instrumentalització organitzada –sigui per part del luteranisme, sigui per part dels estaments catòlics– a la qüestió de la nova situació creada amb el règim de la confessionalitat, pròpia de la modernitat. De manera que tant la dita “Contrareforma” com la “la Reforma” si bé, responen a una lògica de contraposició després de Trento, això no exhaureix la seva explicació. Cal comprendre-ho en aquest nou marc en el qual el cristianisme adopta una nova fisonomia per causes polítiques, religioses i, sobretot, per una transformació de la societat en el seu conjunt (Prodi 2010: 41).

### 3.6. Giuseppe Alberigo i l'Escola de Bolonya

#### *Aproximació intel·lectual*

Giuseppe Alberigo (Cuasso al Monte, Itàlia, 1926 – Bolonya, 2007) fundador, entre d'altres, de la Facultat de Ciències Polítiques de la Universitat de Bolonya, on exercí com a professor i, simultàniament, dirigí l'Institut de Ciències Religioses. Com a influències intel·lectuals, tingué, des del punt de vista historiogràfic, Hubert Jedin i Delio Cantimori i, en el teològic, a Giuseppe Dossetti, entre d'altres. Eclesiòleg i historiador de l'Església, s'especialitzà en l'estudi del Concili Vaticà II. Fou un intel·lectual compromès, amb intervencions públiques i iniciatives en el camp legislatiu. Rebé la Creu de l'Orde del Mèrit de la República italiana. Forma part dels fundadors de la prestigiosa revista teològica *Concilium* (1963) juntament amb personalitats com Karl Rahner, Hans Kung, Gustavo Gutiérrez o Edward Schillebeeckx, com també de la revista *Cristianesimo nella storia*. Rebé la consideració de doctor *honoris causa* en teologia a les Universitats de Monaco, Baviera, Strasburg i Münster.

En la seva bibliografia s'ha de destacar: *I vescovi italiani al Concilio di Trento (1545-1547)* (Florència, 1959); *Ricerche storiche sul cardinalato* (Florència, 1967); *Chiesa conciliare. Identità e significato del conciliarismo* (Bolonya, 1981); *La profezia di papa Giovanni* (Roma, 1983); *Il cristianesimo in Itàlia* (Roma, 1989); *La Chiesa nella storia* (Brescia, 1998); *Breve storia del Concilio Vaticano II* (Bolonya, 2005); col·laborà en l'edició crítica dels *Antichi Concili Ecumenici Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta* (Bolonya, 2007) i participà en l'elaboració de l'Enciclopèdia Italiana.

#### *Orientació historiogràfica*

Alberigo és considerat el pare d'una escola d'historiadors de l'Església, l'Escola de Bolonya, l'anomenada per ell mateix “officina bolognese”, caracteritzada per la seva orientació progressista i per la seva polèmica interpretació del Concili Vaticà II com un Concili de “la ruptura” o de la discontinuïtat. La seva aproximació historiogràfica és la d'un eclesiòleg, fet que no significa que faci teologia ni que es tracti d'història d'estil eclesiàstic. La seva aproximació és historiogràfica amb un peculiar coneixement del subjecte que estudia –l'Església– donada la seva formació teològica i l'aprofundiment documental dels concilis. De fet, historiadors com Paolo Prodi li han retret, al seu parer, l'excessiu pes de la vessant doctrinal en la seva proposta intel·lectual. El cert és que, en

el seu estudi, té una gran importància l'exegesi de tipus teològica de la documentació conciliar que, de fet, relaciona amb el rerefons històric, permetent-li no només contextualitzar sinó oferir una determinada interpretació de l'evolució dels esdeveniments. La importància donada a la vessant documental fa que, tot i no excloure la vessant narrativa, aquesta quedi en un segon pla.

### *Principals interrogants historiogràfics*

L'aproximació al Concili tridentí d'Alberigo comprèn una profunda anàlisi dels textos de les sessions conciliars en relació amb el context històric de l'època. S'interroga per qüestions estrictament eclesiològiques com, per exemple, la presència o no d'una eclesiologia en el sí de la doctrina tridentina que, posteriorment, relaciona amb les realitats eclesial, social i política (Alberigo 1988: 191).

Hi ha dos moments que cal destacar de la seva anàlisi. En un primer moment, realitza una descripció de les polèmiques disciplinàries i doctrinals en el marc del Concili i, en un segon moment, caracteritza la seva aplicació per part de la jerarquia catòlica. Per comprendre l'orientació d'Alberigo cap d'aquests dos moments –Concili i aplicació magisterial– pot ser omès, ja que el que pretén subratllar és la discontinuïtat entre tots dos. Una discontinuïtat que podríem resumir en el contrast entre un desenvolupament del Concili on s'expliciten ambigüitats, matisos i diversitat de parers i la construcció posterior d'un model eclesiològic d'una gran uniformitat i jerarquització, suposadament fidel a l'esperit tridentí en tant que construcció uniforme i jerarquitzada. De fet, la imatge que posteriorment es difon del Concili d'una aportació doctrinal sòlida, orgànica i completa contrasta amb un Concili que, fonamentalment, el que fa es respondre a la interpel·lació protestant en el marc d'una crisi eclesial interna. És a dir, per Alberigo el que s'esdevingué després del Concili de Trento respon més a una determinada imatge del Concili construïda posteriorment –el que ell anomena “el mite del Concili”– que no pas en la realitat dels fets esdevinguts a Trento (Alberigo 1988: 233).

Així, doncs, parlar d'Església tridentina per referir-se al model eclesiàstic que es desenvolupà durant la modernitat, per Alberigo, no seria una justa aproximació. Aquest model eclesiàstic que, seguint l'autor, s'allargarà pràcticament fins al Vaticà II (1965) s'explicaria millor pel context polític i social que no pas per la influència del Concili. El punt agut i interessant pel que fa a aquesta anàlisi és com, en el transcurs de la modernitat, es produeix aquesta superposició que acaba identificant fidelitat al Concili amb unes

determinades formes institucionals eclesiàstiques més al servei de l'apologètica i de la política que no pas a la vera renovació de la institució catòlica.

Segons l'autor, el context que, de debò, explicaria la transformació de les estructures eclesials durant el post-concili seria la reorganització de l'occident europeu en dos sentits: en primer lloc, la definitiva desaparició del somni imperial i, per tant, l'enfortiment dels estats que, cada cop més, influiran respecte a les seves corresponents esglésies i, en segon lloc, la presència del protestantisme (Alberigo 1988: 230). Aquests dos factors seran determinants per explicar com la institució catòlica opta per un enfortiment de la centralització, de la jerarquitització i d'una determinada orientació teològica de caire apologètic, més preocupada per la preservació del dogma que de treure les oportunes conseqüències per al conjunt de la doctrina cristiana. Aquesta nova fisonomia del catolicisme generarà una sèrie de paradoxes entre les disposicions tridentines i aquesta peculiar aplicació. Un exemple clar d'aquest fet és el de la figura del bisbe. Després del Concili Tridentí, d'una banda, la figura del bisbe queda reforçada davant els seus preveres, el seu paper és clarificat i la seva superioritat jerarquitzada reforçada, ara bé, per altra banda, la centralització i control romà es fa contundentment patent amb la instauració de les visites *ad limina* –és a dir, la visita que els bisbes han de fer per donar comptes a Roma– entre d'altres elements de control que, en la pràctica, deixaven el paper del bisbe diocesà fortament dependent de la seu romana. De fet, la fidelitat dels bisbes és judicada per la Santa Seu en funció de la seva obediència i no tant la promoció de l'acció pastoral o de les iniciatives apostòliques que es puguin tenir (Alberigo 1988: 229). Coherent amb l'exposat fins ara, es produeix un fenomen d'assimilació respecte de les formes curials romanes, generant-se al voltant dels bisbes la “cúria diocesana”. Dins d'aquest model de control hi hauríem d'incloure fenòmens com la Inquisició.

Pel que fa a l'aspecte pastoral, la reforma posterior al Concili donarà un impuls al que clàssicament s'ha anomenat “la cura d'ànimes” per part de l'episcopat i dels preveres. És a dir, hi ha una consciència més clara de la missió de l'Església en l'àmbit sacramental i un impuls de les anomenades “obres de misericòrdia”, incidint en àmbits com la salut, l'educació i l'assistència a les classes socials menys afavorides. Això sí, dins el context de l'increment de la fisonomia clerical de l'Església Catòlica i, per tant, amb el protagonisme de l'estament clerical. La figura del no clergue –del laic– queda supeditada a l'acció del clergat, en una condició passiva (Alberigo 1988: 227).

### 3.7. John W. O'Malley i el Catolicisme modern

#### *Aproximació intel·lectual*

John W. O'Malley (Tiltonsville, Ohio, Estats Units, 1927) és un religiós, membre de la Companyia de Jesús. Exerceix de professor en el departament de teologia de la Universitat de Georgetown, i és historiador de l'Església especialitzat en l'Europa dels segles XVI i XVII. Amb la seva obra *The First Jesuits* (Cambridge, 1993), traduïda a dotze llengües, obtingué el premi Jacques Barzun d'història de la cultura i el premi Philip Schaff d'història de l'Església. John W. O'Malley fou escollit membre de l'American Academy of Arts and Sciences el 1995, i de l'American Philosophical Society el 1997. Va ser president de l'American Catholic Historical Association i de la Renaissance Society of America. Durant la seva trajectòria ha rebut reconeixements per part de la Renaissance Society of America i de la Society for Italian Historical Studies.

Cal destacar entre les obres relacionades amb el tema: *Religious Culture in the Sixteenth Century: Preaching, Rhetoric, Spirituality, and Reform*. (Dayton, 1993), *Catholicism in Early Modern History: A Guide to Research* (St. Louis, 1998), *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. (Cambridge, 2000), *Four Cultures of the West* (Cambridge, 2004), *Trent: What Happened at the Council* (Cambridge, 2013) i *The Jesuits and the Popes: A Historical Sketch of Their Relationship* (Philadelphia, 2016).

#### *Orientació historiogràfica*

Ell mateix es reconeix deixeble del professor Jedin i, de fet, l'estil narratiu del seu relat i la importància de les dimensions política i eclesial en són característiques. No obstant seria injust atribuir-li un mer exercici de reproducció d'esquemes jedinians. La visió d'O'Malley està influïda per l'anàlisi de la cultura, modificant així la seva anàlisi política i religiosa.

#### *Principals interrogants historiogràfics*

Hi ha una clau de lectura important en el pensament d'O'Malley, es tracta de la seva contribució al debat historiogràfic al voltant del paradigma jedinià "reforma catòlica-Contrareforma". O'Malley, en principi, està obert al debat i, de fet, considera la multiplicitat de termes com quelcom positiu (Gómez 2016: 17). La seva aportació, però, és la del "Catolicisme Modern", tal i com exposà a *Catholicism in Early Modern History*:

*A Guide to Research* i posteriorment a l'article "Was Ignatius Loyola a Church Reformer? How to Look at Early Modern Catholicism" publicat a *The Catholic Historical Review* (García 2013: 7). En la seva perspectiva la modernitat seria un període iniciat amb el Cisma d'Occident que arribaria fins a la Revolució Francesa. Pel que fa al Catolicisme, l'entén com el conjunt del poble, les institucions, la doctrina i les manifestacions culturals i religioses que, anteriorment, al 1517 eren cristianes i, posteriorment, no esdevingueren protestants; tant l'àrea europea com les noves terres descobertes (Rojas 2007: 218).

La intenció d'O'Malley és la d'oferir un marc interpretatiu alliberat de les connotacions que el termes aplicats amb anterioritat –Reforma, Contrareforma, Confessionalitat, Tridentinisme– fent possible una nova aproximació. Per altra banda, l'autor utilitza sense complexos aquests mateixos termes "tridentinisme" –aquell conjunt pràctiques atribuïdes a la influència del Concili però que, de fet, anaven més enllà de les prerrogatives conciliars– o confessionalització com a forma de designar l'etapa que s'obre posteriorment a Trento amb l'assumpció, per part de l'Església Catòlica, del seu lloc d'església entre esglésies i la seva relació amb els estats (O'Malley 2015: 263).

En la seva interpretació del Concili entén els fenòmens polítics, religiosos, econòmics i socials plenament interrelacionats. Tot i que reconeix la profunda petja de la política internacional, tant pel que fa a la influència dels governants sobre el Concili (el paper de l'Emperador o les polèmiques amb França i Anglaterra) com la peculiar relació dels bisbes assistents respecte dels governants de cadascun dels països. Malgrat tot no menysté la dimensió religiosa sense la qual no seria comprensible ni el debat doctrinal ni la reforma pastoral. De fet, són dimensions que mostra amb una profunda imbricació i això s'evidencia quan es refereix als tres centres d'autoritat sobre els quals, segons O'Malley, pivota el Concili, és a dir: Papat, episcopat i el poder dels monarques. Evidentment que ací s'hi barreja tant l'interès polític –cerca d'influència en el pla internacional– com el religiós –sigui en relació a la disciplina i les costums, sigui en el terreny doctrinal– com l'econòmic –tant pel que fa als agents més polítics (monarques i Papat) com a l'episcopat en relació a la pèrdua de privilegis i beneficis. De fet, a aquest darrer element, a la complexitat que representava desmantellar un sistema fonamentat en l'adquisició del benefici, l'autor atribueix els grans problemes de la Reforma, tant pel que fa al Papat com a l'episcopat. No descuida, tampoc, la vessant del pensament, sobre el binomi "Teologia Escolàstica-Humanisme" que no tracta com a confrontació, sinó matisant i explicant la influència sobre el Concili i l'anomenat "tridentinisme."



Distingeix diverses etapes en una evolució que aniria de menys a més intransigència de l'Església Catòlica: la concepció de reforma eclesial abans de Trento, la comprensió del Concili com dèbil intent de reconciliació amb la Reforma, el Concili caracteritzat com resposta doctrinal matisada i prudent enfront de la interpel·lació luterana i, finalment, el període del post-concili, caracteritzat pel mateix O'Malley com tridentinisme. En aquest darrer període, les posicions anirien evolucionant de la prudència del Concili a l'augment de les posicions intransigents de la confessió catòlica (O'Malley 2015: 274). La causa d'aquesta radicalització del posicionament catòlic s'hauria d'emmarcar en la nova situació de "confessionalització" de l'Església Catòlica. En aquest punt, O'Malley destaca el qüestionament que el luteranisme feia a l'Església Catòlica respecte la seva autenticitat com a institució que donaria continuïtat a l'era apostòlica, els primers seguidors de Jesucrist. La resposta catòlica post-tridentina subratllaria fins a tal punt la continuïtat i coherència entre l'Era Apostòlica i l'Església Catòlica que acabarà generant un paradigma de tipus "a-històric", és a dir, la institució catòlica com una entitat caracteritzada per la seva immutabilitat al llarg del temps. Associada a aquesta immutabilitat de la institució, hi hauria la de la veritat que defensa i, al seu torn, la del seu corpus doctrinal que esdevindria inqüestionable, des de la sentència doctrinalment més rellevant fins al més petit detall. Cal advertir que O'Malley no distingeix de forma taxativa entre Concili i "tridentinisme", sinó que en la seva explicació va distingint realitats que potser són embrionàries en la formulació del Concili i, posteriorment, agafen un caire més radical o d'altres de noves atribuïdes a la influència de Trento però, en realitat, sense cap connexió explícita. Així, per exemple, O'Malley explica el desenvolupament la Inquisició Romana, contemporània al Concili, i la derivada posterior en el context de la radicalització catòlica.

Un altre tema que es repeteix en el pensament de l'autor és el fenomen de la centralització de l'Església Catòlica i, aparellat a aquest, el reforçament del Papat. En aquest sentit, dues consideracions, la primera és que, a diferència d'altres autors, O'Malley entén aquesta centralització com participació en el moviment d'altres nacions, per tant no atribueix al catolicisme un protagonisme respecte del model centralitzador de la modernitat. La segona consideració fa referència al fet que O'Malley es fixa en com aquest reforçament del Papat (O'Malley 2015: 270) ve després d'un Concili en el qual, d'una forma més o menys directa, la institució papal es veia qüestionada i on el gran protagonisme del Concili no fou el Papat, sinó l'episcopat, sobre el qual giraran la majoria dels debats en

relació a la reforma de les costums, en particular pel que es refereix a l'obligació de residència dels bisbes en les respectives diòcesis.

#### 4. EVOLUCIÓ I PERSPECTIVES EN RELACIÓ A LA HISTORIOGRAFIA SOBRE EL CONCILI DE TRENTO:

El Concili de Trento és un esdeveniment que se situa enmig d'un complex procés de transformació de la societat europea i, com és obvi, de la mutació de la institució eclesial i del cristianisme occidentals. El detall del lloc i del temps, l'oportunitat, en el qual s'esdevingué seria incomprendible sense el context de la transformació que representa l'Edat Moderna. Per això el marc interpretatiu des del qual s'expliqui variarà la comprensió del seu significat, del seu valor i de l'abast de les seves repercussions.

En el transcurs del present treball, s'han presentat, a través d'autors representatius i perspectives historiogràfiques, les diverses interpretacions que han anat modificant la percepció de l'època que, tradicionalment, s'assenyala com "Reforma i Contrareforma" i, per tant, el lloc del Concili en tot aquest procés.

El que es pretén en aquest apartat és recapitular les diverses propostes que, partint des del paradigma jedenià, successivament s'han anat proposat com a revisions del paradigma binari "Reforma/Contrareforma" i com, de fet, el procediment comú de totes aquestes propostes és el de traslladar l'àmbit del debat a un camp divers: el polític, el pensament o el social.

L'itinerari s'ha iniciat amb la figura d'Hubert Jedin, referent per a qualsevol estudiós del Concili, i renovador de la historiografia sobre aquest tema en particular i de la història de l'Església en general. Cal referenciar tota la seva obra i especialment la *Das Konzil von Trient* (Darmstadt, 1949-1957). Jedin estableix una clau interpretativa coherent amb la seva aproximació política i religiosa, situant el Concili al bell mig d'un procés de transformació eclesial i social, dotant-lo doncs d'un especial protagonisme. La seva interpretació, fruit de la conjunció de les dos nocions historiogràfiques, "Reforma Catòlica" i "Contrareforma", dibuixa un procés amb una coherència interna que privilegia el primer terme –Reforma Catòlica– i fa del segon, amb les seves peculiaritats, l'adequació del procés reformador al nou context socio-religiós. Això significa que es privilegia la interpretació de l'autonomia de la Reforma Catòlica enfront a la dinàmica de resposta pròpia de la Contrareforma. La importància d'aquest paradigma és el d'incloure,

per una banda, el Tridentí en el context de la història política europea i, per altra banda, el de situar la vessant religiosa fora de l'anterior paradigma historiogràfic d'arrel eclesiàstica que, en acaparar l'atenció i situar-lo en una lògica confessional catòlica, deformava tendenciosament l'anàlisi. La referència, tal i com l'hem descrit en el seu moment, a l'aportació de Joseph Lortz clarifica bastant el contrast entre una i altra concepció. En realitat es tracta d'un debat molt més antic que si es volgués es podria remuntar a les primeres històries del Concili –amb Paolo Sarpi (1552-1623) i Pietro Sforza Pallavicino (1607-1667)– aprofundiment que, sens dubte, va molt més enllà del propòsit d'aquest treball. Així com també n'està fóra, els debats al voltant de l'origen protestant del terme “Contrareforma”, el segle XVIII, la seva evolució, des de la pretensió catòlica de “reconquesta” del panorama centre-europeu, fins a l'assumpció del concepte per Ranke i del discurs catòlic.

La historiografia francesa es veié molt influïda per l'escola d'*Annales*, amb la revista *Annales d'histoire économique et sociale* (1929) amb Le Febvre i Bloch, enceten l'itinerari de la “història total” que comprendrà els camps geogràfic, econòmic, social i de les mentalitats, on cal incloure el fet religiós. Això sí, coherentment amb aquesta aproximació, el camp d'estudi es fixa les pràctiques i costums pròpies de la gent del poble. És coneguda, en aquest sentit, l'obra de Lucien Febvre *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais* (1947). Tenint present aquest marc intel·lectual es compren que, si bé la proposta de Jedin era a través de l'anàlisi política, en el cas d'autors com Delumeau, a l'hora d'acostar-se al Concili, tot i comentar-lo i fer-ne pràcticament una crònica a *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, la seva aproximació no recorri a termes com Reforma o Contrareforma sinó que, des de la història de les mentalitats, fa una anàlisi que resitua la problemàtica en el camp de la cultura i de la religió.

Un altre paradigma interpretatiu que farà fortuna, com alternativa al tradicional, serà el de la confessionalització, arrelarà sobretot a Alemanya i Itàlia. Heinrich Lutz ha estat el primer representant que hem comentat al respecte. Reivindicant l'aspecte de la condició confessional dels estats, des d'una perspectiva socio-cultural, que s'inaugura en aquesta etapa, Lutz introdueix variables ignorades en el plantejament jedinià. Així, el Concili perd centralitat i pes en l'explicació de la fractura de la *Christianitas* i troba respostes en un procés que involucra més la societat en el seu conjunt. En la producció del plantejament de la “confessionalització” hi destaca la figura d'Erns Walter Zeeden, professor de la

Universitat de Tubinga. Walter Zeeden, el 1958, realitzà un estudi comparant el Luteranisme i el Catolicisme en el desenvolupament del procés de la Pau d'Augsburg. Influïts pel seu treball, dos estudiosos Wolfgang Reinhard (catòlic) i Heinz Schilling (protestant) treballaren plegats, s'adonaren dels paral·lelismes que es podien establir entre les dues confessions, tant en la intervenció respecte la societat com respecte al poder secular. Designaren a aquesta aproximació amb el nom de *Konfessionalisierung* (confessionalització). Així, el debat historiogràfic es traslladava de l'estret marc de la Història de l'Església a la Història Social de l'Europa Moderna (O'Malley 2017:27-28).

El Tridentinisme és la proposta de Paolo Prodi. Prodi, juntament amb Alberigo i O'Malley, són autors amb una gran preocupació eclesial i, concretament, amb el Concili Vaticà II com un horitzó important de la seva reflexió intel·lectual. El Tridentinisme és un tipus de confessionalització ja que analitza el procés de reconstrucció catòlica post-Trento a partir de categories polítiques i socials. S'atorga, en aquest sentit, cert protagonisme a la institució catòlica com a col·laboradora en la cosmovisió pròpia de la modernitat –la importància del individu i l'autonomia de la raó– com pel que fa a la construcció de l'Estat Modern, és a dir, com estructura absolutista i centralitzada. Un procés centralitzador i de “monarquització” del Papat –així ho qualifica Prodi– impulsat per la recerca d'autonomia del Catolicisme a través de l'enfortiment de la condició estatal del Vaticà. Unit a aquesta centralització hi ha el procés de clericalització, arribant a la plena identificació dels termes eclesial i clerical. I, si bé, per una banda, la centralització del Papat atorgà autonomia i fortaleza institucional, segons Prodi, per altra banda significarà la progressiva separació dels corrents de pensament i de cultura de la societat. Constituïnt-se en una societat cada cop més paral·lela a la civil.

Giuseppe Alberigo segueix la línia del Tridentisme, accentuant el que seria la discontinuïtat entre l'esdeveniment del Concili i el desplegament de les mesures que se'n deriven, establint-se la falsa percepció que la centralització i clericalització pròpies de l'Església de l'Època Moderna expressen la fidelitat al Tridentí, cosa que generarà fortes contradiccions com, en cert sentit, el reforçament del paper de l'episcopat després de Trento respecte el seu presbiteri però la completa subordinació al Papat. En aquest sentit, a diferència de Prodi, sí que contemplaria la contraposició entre el desenvolupament de l'Església post-tridentina i les prerrogatives de la Modernitat. En estreta relació i amb el

nou règim de confessionalitat del Catolicisme, és com s'hauria d'entendre l'estructuració de l'Església Catòlica amb formes cada cop més centralitzades i clericalitzades.

John O'Malley, cronològicament, el darrer dels autors que s'han exposat, és el que ofereix una clau interpretativa més novedosa. El terme de "Catolicisme Modern" no és que sigui especialment original, anteriorment se n'havia fet ús. El que el distingeix és la voluntat de cercar un concepte que s'aparti completament de les anteriors polèmiques i situï la qüestió en un altre àmbit. En aquest sentit, la seva condició "asèptica", amb poc arrelament als anteriors debats historiogràfics, al mateix temps que resulta un inconvenient, és la seva màxima virtut perquè és precisament el que pretén: crear una distància que faci possible un nou tipus d'acostament a la qüestió. Considera la seva aportació com la proposta capaç d'aglutinar més punts de vista –també del tridentinisme o de la confessionalitat– però, sobretot, ressituar la qüestió de la Reforma i la Contrareforma en el context d'una Història de l'Església inserida definitivament en l'àmbit de la perspectiva civil. En el fons, pretén i, de fet se sent hereu, d'una "història total" de l'Església, capaç de fer-se càrrec dels múltiples aspectes que la constitueixen, partint d'una aproximació "des de baix." Així s'interrogarà:

"No serious historian could deny the strong Counter-Reformation impulses in Catholic churchmen and Catholic political leaders, nor deny an equally strong impulse to reform church institutions, the great task of the Council of Trent. Many scholars, further, are convinced of the usefulness of Confessionalization as a category to help us understand what was going on. Yet, what about devotion? What about the foreign missions? What about the zeal for humanistically inspired schools for both boys and girls? What about art? Indeed, what about music? These realities and many more fit best under the rubric of Early Modern Catholicism. Hence the title of our book." (O'Malley 2017: 31)

O'Malley, en el fons, pretén una proposta de síntesi que superi tractaments parcials o contraposats, semblantment al que representà Jedin, el seu referent intel·lectual, mitjançant el trasllat del debat historiogràfic sobre el Concili, de l'aproximació eclesiàstica a la política. Per això, en el seu plantejament inclou punts de vista tant de la historiografia d'origen eclesial com civil. Una tasca no fàcil, amb l'omnipresent temptació de l'atomització de les disciplines, en protagonismes personals i diversitat d'escoles però, al capdavall, sempre necessària a fi d'oferir una visió de conjunt que faci albirar nous horitzons.

## 5. BIBLIOGRAFIA:

- Aguirre Rojas, Carlos Antonio (2005): *La Historiografía en el siglo XX: historia e historiadores entre 1848 y ¿2025?*. Barcelona: Montesinos.
- Alberigo, Giuseppe (1964): 'L'ecclesiologia del Concilio di Trento', *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 227–242.
- Alberigo, Giuseppe (1988): *La chiesa nella storia*. Brescia: Paideia.
- Alberigo, Giuseppe (ed.) (2004): *Historia de los concilios ecumenicos*. Salamanca: Sígueme.
- Batle Amengual, Josep (2018): 'El concili de Trento, la reacció catòlica a la Reforma. ¿Contrarreforma?', *Revista de Menorca*, 71–94.
- Batllori, Miquel (1996): *Les reformes religioses al segle XVI*. Valencia: Tres i Quatre.
- Botero, Andrés, Aguirre, Javier (2019): 'El juramento y los dos foros: los aportes histórico-filosóficos de Paolo Prodi en relación con el rol de la religión en las democracias occidentales', *Tópicos, Revista de Filosofía*, 87–124.
- Cadenas Vicent, Vicente (1990): *El Concilio de Trento en la época del Emperador Carlos V*. Madrid: Hidalguía.
- Cantera Montenegro, Enrique (ed.) (2012): *Tendencias historiográficas actuales: historia medieval, moderna y contemporánea*. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces.
- Certeau, Michel (2007): *El lugar del otro: historia religiosa y mística*. Buenos Aires: Katz Editores.
- Delumeau, Jean (1973): *El Catolicismo de Lutero a Voltaire*. Barcelona: Labor.
- Dupront, Alphonse (1984): 'Réformes et « modernité »', *Annales*, 747–768.
- Enrique Rojas, Carlos Antonio (2018): 'Los efectos de 1968 sobre la historiografía occidental', *Revista de Historia y Geografía*, (39), 187–207.
- Elliott, John H. (1988): *La Europa dividida, 1559-1598*. Madrid: Siglo Veintiuno de España.
- Elton, Geoffrey (1987): *La Europa de la Reforma 1517-1559*. México, etc: Siglo XXI.
- Febvre, Lucien (1959): *El problema de la incredulidad en el siglo XVI. La religión de Rabelais*. Mexico: Editorial Hispano Americana.
- François, Wim i Soen, Violet (eds.) (2018): *The Council of Trent: reform and controversy in Europe and beyond (1545-1700)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Franzen, A., Steimer, B. and Frölich, R. (2009): *Historia de la Iglesia*. Santander: Sal Terrae.
- Gómez Navarro, Soledad (2016): *Reforma y renovación católicas (siglos XVI-XVII)*. Madrid: Editorial Síntesis.

- Hsia, R. P. (2010): *El mundo de la renovación católica, 1540-1770*. Madrid: Akal. Jedin, Hubert (1963): *Breve historia de los concilios*. Barcelona: Herder.
- Jedin, Hubert (1965): *El Concilio de Trento en su última etapa*. Barcelona: Herder.
- Jedin, Hubert (1966): *Manual de Historia de la Iglesia*. Barcelona: Herder.
- Jedin, Hubert (1972a): *Historia del Concilio de Trento*. Barcelona: Herder.
- Jedin, Hubert (1972b): *Manual de Historia de la Iglesia. Reforma Católica y Contrarreforma*. Navarra: Ediciones de la Universidad de Navarra.
- Jedin, Hubert; Prodi, Paolo (1979): *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*. Bolonya: Società editrice il Mulino.
- Kamen, H. (1998): *Canvi cultural a la societat del Segle d'Or Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*. Lleida: Pagès Editors.
- Lortz, Joseph (1982)[1965]: *Historia de la Iglesia. En la perspectiva de la historia del pensamiento. Edad Moderna y Contemporanea*. 23rd edn. Madrid: Cristiandad.
- Lutz, Heinrich (2001): *Reforma y Contrarreforma*. Madrid: Alianza.
- Lutz, Heinrich (1979): 'Carlo V e il Concilio di Trento', a *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*. Bolonya: Società editrice il Mulino, 33–65.
- Marcocchi, M. et al. (ed.) (1997): *Il concilio di Trento: istanze di riforma e aspetti dottrinali*. Milano: Vita e Pensiero.
- Martín Hernández, Francisco (1984a): *La Iglesia en la historia I*. Madrid: Sociedad de Educación Atenas.
- Martín Hernández, Francisco (1984b): *La Iglesia en la historia II*. Madrid: Sociedad de Educación Atenas.
- Martínez Rojas, Francisco Juan (2007): 'Trento: encrucijada de reformas', *Studia Philologica Valentina*, 201-239. Martínez Rojas, Francisco Juan (2007): 'Trento: encrucijada de reformas'
- Montero, Feliciano (2015): 'De la historia eclesiástica a la historia religiosa. Una trayectoria historiográfica', *Historia Contemporánea*, 487–506.
- Mozzarelli, C.; Zardin, D. (ed.) (1997): *I tempi del Concilio: religione, cultura e società nell'Europa tridentina*. Roma: Bulzoni editore.
- O'Malley, John W. (2015): *Trento: ¿Qué pasó en el concilio?* Maliaño: Sal Terrae.
- Orlandis, José (2003): *Historia de las instituciones de la Iglesia Católica: cuestiones fundamentales*. Pamplona: Universidad de Navarra, Ediciones (Manuales del Instituto Martín de Azpilcueta).

- Prodi, Paolo (2010): *Il paradigma tridentino: un'epoca della storia della chiesa*. Brescia: Morcelliana.
- Prodi, Paolo and Reinhard, W. (ed.) (1996): *Il concilio di Trento e il moderno*. Bolonya: Il Mulino.
- Requena, Federico M. (2014): 'Impacto del Concilio Vaticano II en la Historiografía sobre el Catolicismo en EE.UU.', *Anuario de Historia de la Iglesia*, 279-307.
- Sforza Pallavicini, Paolo (1846): *Historia del Concilio de Trento*. Madrid: Imprenta de J. Martín Alegría.
- Tenenti, Alberto (2003): *La edad moderna: siglos XVI-XVIII*. Barcelona: Crítica.
- Teruel Gregorio de Tejada, M., Martínez Shaw, Carlos (1993): *Vocabulario básico de la historia de la Iglesia*. Barcelona: Crítica.
- Teruel Gregorio de Tejada, Manuel. de (2010): 'Revisión historiográfica del Concilio de Trento', *Pedralbes: Revista d'història moderna*, 123–206.

## Recursos electrònics

- García Hernán, Enrique (2013): 'Revista de Libros: «El Concilio de Trento»', *Revista de Libros*. <http://www.revistadelibros.com/articulos/el-concilio-de-Trento> (14 Maig, 2020).
- Louzao, Joseba (2020): *Jean Delumeau: un historiador entre el miedo y la esperanza*, *Letras Libres*. Available at: <http://www.letraslibres.com/espana-mexico/historia/jean-delumeau-un-historiador-entre-el-miedo-y-la-esperanza> (13 Abril 2020).
- O'Malley, J. W. (2017): *Early Modern Catholicism: The State of Research, Listening to Early Modern Catholicism*. Brill, 19–34. doi: 10.1163/9789004349230\_003.
- García Hernán, Enrique (2020): *Revista de Libros: «El Concilio de Trento»* Available at: <http://www.revistadelibros.com/articulos/el-concilio-de-Trento> (15 May 2020).
- Rojas, Carlos Antonio (2001): 'La historiografía occidental en el año 2000. Elementos para un balance global', *Reflexiones bibliográficas*. <https://www.usc.gal/revistas/index.php/ohm/article/view/496> (21 Febrer 2020).